

І. І. Вініченко,

д. е. н., професор, Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

ГЕНЕЗИС ІСТОРИЧНИХ ФОРМ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНЦІЇ

I. Vinichenko,

Doctor of Economics, Professor, Dnepropetrovsk state agrarian and economics University

THE GENESIS OF THE HISTORICAL FORMS OF COMPETITION

Досліджено поняття "конкуренції" як однією з найважливіших категорій економічної теорії з урахуванням сучасного розвитку економічних відносин. Визначено внесок наукових шкіл у розвиток теорії конкуренції та виділено історичні форми і основні етапи її розвитку. Встановлено, що основною лінією змін поглядів науковців на конкуренцію є гуманізація споживчої свідомості людини, її орієнтація на суспільний добробут.

Researches concept of "competition" as one of the most important categories of economic theory, given the current development of economic relations. Defined contribution the scientific schools to the theory of competition and selected historical forms and the main stages of its development. Installed that the baseline changes views of the scientists on the competition is the humanization of consumer human consciousness, its focus on social welfare.

Ключові слова: економічна система, конкуренція, попит, пропозиція, розвиток, ринок, ресурси, споживач.

Key words: economic system, competition, demand, offer, development, market, resource, consumer.

ВСТУП

Конкуренція є однією з найважливіших категорій економічної теорії. Без цього поняття не існує жодна модель механізму функціонування ринку. Початковим хронологічним періодом дослідження конкуренції вважають фізіократів і меркантилістів. Фізіократи виступали як прихильники невтручання держави в економічне життя країни, проти будь-яких монополій та захищали свободи підприємницької діяльності в умовах капіталістичної конкуренції. На відміну від політики фізіократів, меркантилізм був спрямований на обмеження ввезення іноземних товарів і забезпечення торговельних пілг, тобто спрямований на обмеження конкуренції. Незважаючи на те, що конкуренція супроводжує розвиток ринку з моменту його появи, вперше найбільш цілісні теоретичні положення про механізм конкурентної боротьби з'явилися в працях представників класичної та неокласичної економічних шкіл. Значний внесок у розвиток теорії конкуренції зробили С.А. Брю, Дж.М. Кейнс, А.О. Курно, А. Ларнер, К.Р. Макконел, К. Маркс, А. Маршалл, Дж.С. Міль, М. Портер, Д. Рікардо, Дж. Робінсон, А. Сміт, Е. Чемберлен, Й.А. Шумпетер, Ф.І. Еджуорт.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основоположником класичної концепції конкуренції вважається А. Сміт. Він запевняв, що вільний ринок — це шлях до добробуту нації. Конкуренція розглядається ним як невід'ємний елемент ринкового механізму. А. Сміт трактував конкуренцію як поведінкову категорію, коли "індивідуальні продавці та покупці суперничають на ринку за більш вигідні умови продажу й покупки". Конкуренція — це та сама "невидима рука" ринку, яка координує діяльність його учасників. Конкуренція виступає у якості сили, яка повертає ринок через механізм взаємодії попиту і пропозиції до точки рівноваги. Сама ж точка рівноваги визначається як "скупність вигод і невиконаного застосування праці та капіталу" [9]. Важливим моментом даного визначення, є те, що А. Сміт розглядав конкуренцію не лише між виробниками, але й між споживачами, які прагнуть зробити більш вигідні покупки. Основний внесок А. Сміта в теорію конкуренції можна вважати в наступному:

— розробив теорію конкурентної ціни, яка полягає в зворотній залежності між ціною та пропозицією, на підставі якої сформулював поняття конкуренції, як суперництва;

— показав, яким чином конкуренція, урівноважуючи норми прибутку між галузями економіки, призводить до оптимального розподілу трудових ресурсів та капіталу;

— створив модель досконалої конкуренції та довів, що саме в середовищі досконалої конкуренції можливо максимально ефективно задоволення економічних потреб.

Дослідження теорії конкуренції Д. Рікардо слугувало розвитку ідеї цінового регулювання ринку за допомогою конкуренції. Він вважав, що ціни формуються тільки під впливом попиту та пропозиції в результаті конкурентної боротьби. Результатом досліджень Д. Рікардо є "закон ринків", згідно з яким рівноважний стан ринку залежить від повної зайнятості ресурсів. Таким чином, Д. Рікардо значно доповнив і поглибив існуючу модель досконалої конкуренції. Дж. С. Міль у своєму вченні "Принципи політичної економії" стверджував, що конкуренція є єдиним регулятором цін, заробітної плати і ренти, "вона сама по собі є законом, який встановлює правила цього регулювання" [5], тобто він підкреслює значення конкуренції, закладеної в самій природі економічних відносин.

По іншому досліджує модель досконалої конкуренції К. Маркс. На його думку, конкуренція, регулюючи розподіл капіталу між галузями, сприяє зниженню норми прибутку, тим самим утворюючи середню норму прибутку [3]. Рівність прибутку в усіх галузях промисловості та народного господарства, за К. Марксом, передбачає повну свободу конкуренції. Дані положення теорії К. Маркса, на наш погляд, в сучасних умовах розвитку ринку можна охарактеризувати як передумови до соціальної ролі конкуренції в економічному середовищі. Про соціальну функцію конкуренції зазначав і А. Сміт, пояснюючи це тим, що прагнучи власної вигоди, капіталіст одночасно дбає про інтереси суспільства.

Надалі вчення К. Маркса знайшло своє продовження в працях неокласиків. Особливо значний внесок зробив А. Маршалл. Розвиваючи основні положення класиків, він конкретизував різні складові конкурентних відносин, а саме більш послідовно і повно обґрунтував механізм автоматичного встановлення рівноваги на ринку за допомогою досконалої (чистої) конкуренції та дії законів граничної корисності та граничної продуктивності. А. Маршаллом вперше була піддана критиці модель чистої конкуренції. Він заклав основи теорії нової моделі конкуренції — монополістичної. А. Маршалл вважав монополію повною протилежністю конкуренції [4]. Якщо вільна конкуренція — це оптимальний стан економіки, то монополія як антипод — така організація, яка зменшує суспільний добробут, причому завжди й скрізь. Такі погляди А. Маршалла свідчать про соціальну спрямованість конкуренції.

Протилежної думки дотримувалися критики моделі досконалої конкуренції. Хронічний дефіцит платоспроможного балансу багатьох європейських країн, різке уповільнення темпів зростання експорту, збільшення могутності монополій та інші наслідки першого етапу загальної кризи на початку ХХ століття виявили неспроможність політики невтручання в процес встановлення ринкового балансу. Роботи Дж. Робінсона "Економічна теорія недосконалої конкуренції", Е. Чемберлена "Теорія монополістичної конкуренції", Й. Шумпетера "Капіталізм, соціалізм і демократія" присвячені вивченню характеру ціноутворення в умовах монополії та виникненню нових форм конкуренції. Е. Чемберлен ввів поняття "монополістична конкуренція". Він стверджував, що "суть монополії полягає в контролі над пропозицією" [10], а відповідно і над ціною.

Й.А. Шумпетер продовжив критику досконалої конкуренції та виділив дві її сторони: конкуренція

організуюча (творча) і конкуренція дезорганізуюча (руйнівна). Конкуренція як динамічний процес, зазначав Й.А. Шумпетер, веде до відкриття нового товару, нової технології, нового джерела сировини. Подібну конкуренцію він називав "ефективною конкуренцією". Ця конкуренція, з одного боку, забезпечує істотне скорочення витрат і підвищення якості продукції, але з іншого боку, "вона загрожує існуючим фірмам скороченням прибутків і випуску, або й повним банкрутством". Причому ця конкуренція впливає не тільки тоді, коли вона присутня, але й існує як потенційна загроза. "Можна сказати, — пише Й.А. Шумпетер, — що вона дисциплінує ще до свого настання. Бізнесмен відчуває себе в конкурентній ситуації навіть тоді, коли він є повним монополістом своєї галузі ..." [11]. Таким чином, поділяючи конкуренцію на організуючу і дезорганізуючу, прояв останньої Й.А. Шумпетер бачить у втраті доходів, прибутку організації з її подальшим банкрутством, і вважає цю конкуренцію неефективною. При цьому він зазначає, що вона "дисциплінує" бізнес.

З точки зору економічного зростання, на думку Й.А. Шумпетера, конкуренція являє собою суперництво нового зі старим (нові товари, нові технології, нові джерела забезпечення потреб, нові типи організацій тощо). Й.А. Шумпетер вперше визначив інновації як основний фактор конкурентної переваги фірм на ринку. "Нововведення скептично приймаються ринком, але якщо новатору вдається їх здійснити то саме механізм конкуренції витісняє з ринку підприємства, що використовують застарілі технології" [12]. У працях Й.А. Шумпетера вперше прозвучала думка про те, що монополія є всього лише однією з форм конкуренції. А загроза повного банкрутства існуючих фірм означає процес природного відбору, де виживає найсильніший.

На відміну від Е. Чемберлена та Й.А. Шумпетера, Дж. Робінсон вбачає в недосконалій конкуренції порушення й втрату нормального рівноважного стану конкурентної господарської системи. У своїй роботі "Економічна теорія недосконалої конкуренції" вона зазначає, що "перевага умов недосконалої конкуренції сприяє виникненню тенденції до експлуатації факторів виробництва і посилюється завдяки утворенню великих об'єднань, які поглинають конкуруючі між собою фірми, що призводить до ще більшої несправедливості у розподілі багатства" [8]. Заслугою Дж. Робінсон є також розробка параметрів конкуренції. Якщо раніше вважалося, що конкуренція — це переважно або тільки цінова конкуренція, то Дж. Робінсон виявила й інші характеристики конкурентної поведінки фірм — величину транспортних витрат, рівень якості продукції, особливості обслуговування клієнтів, терміни кредиту, репутація фірми, роль реклами.

Важлива роль у розвитку економічної науки належить Дж.М. Кейнсу. За оцінками багатьох економістів, його "Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей" є поворотним пунктом в економічній науці ХХ століття і багато в чому визначає економічну політику розвинених країн в даний час. Його головна ідея полягає в тому, що система ринкових економічних відносин не є досконалою та саморегулюючою, а отже максимально можливою зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише активне втручання держави в економіку. Він пише: "...держави повинна здійснювати вплив на схильність до споживання шляхом відповідної системи податків, фіксуванням норми відсотка та іншими можливими способами" [2].

Для більш повного і всебічного вивчення конкуренції необхідно також простежити історичні форми її розвитку. Історія ринкової економіки починається зі спекулятивної торгівлі, яка реалізує топічні ("topos" —

місце, місцевість) переваги. Першою формою конкуренції є речовинний клондайк. Джерелом конкурентної переваги на перших етапах суперництва ринкової економіки була топіка, яка сприяла появі потоку колонізаторів, які досягли найвіддаленіших куточків Землі. Віддаленість території окупалася лише за умови виявлення дуже рідкісного та дорогого ресурсу, яким спочатку було золото, срібло та дорогоцінні камені. З точки зору виробництва, прямий доступ до близького ресурсу (ліс, руда, вугілля, нафта тощо) давав фірмі тимчасове положення монополіста, забезпечуючи високу конкурентну перевагу. У міру формування вільного ринку ресурсів, переваги вигідного топічного положення зникали.

Друга форма конкуренції — технічна монополія. Топічно-речові конкурентні переваги ліквідували самі виробники, коли стали конкурувати на ринку сировини. Нові конкурентні переваги базувалися, насамперед, на технічній та функціональній винахідливості, з'являлися перші патенти. На даному етапі вартість матеріалів, з яких створювалися вироби, залишалася незмінною, а нові конкурентні переваги з'являлися, насамперед, за рахунок підвищення корисності споживчих якостей товару. В основі корисності найчастіше лежали винаходи, і не тільки технічні. Одним з таких винаходів стала організаційна система управління попитом.

Поява нового ринку — ринку інновацій, нівелювала тимчасову конкурентну перевагу техніко-технологічної монополії. Нарощувалося масове виробництво товарів, а ринки наповнювалися товарами-замінниками. Зниження вартості логістичних витрат та доступу до інформаційних ресурсів призвели до зменшення можливостей отримання прибутку за рахунок великомасштабного виробництва стандартної продукції. А масове поширення телекомунікації остаточно вичерпало економічний ресурс технічних інновацій. Нові технології стали досить дорогими, а отже доступними тільки великим компаніям або державам.

Гонка озброєнь, підкорення космосу, ядерна енергетика, лазери, системи штучного інтелекту — хоч і сприяли розвитку споживчого ринку, але вже не надто впливали на нього. На цей час переважна більшість галузевих компаній впроваджували приблизно однакові технології виробництва, наступала нова ера, коли ресурсом стали самі організації. З цього часу організаційні інновації змінили структуру управління. Бюрократичні об'єднання йшли в минуле. Мляві великі структури "поліпризначення" дробилися на частини за принципом "монопризначення" (робота з одним продуктом) під девізом: "Менше, рухливіше, самостійніше". У результаті постійно поліпшувалися існуючі технологічні розробки і великі фірми значно збільшили темпи розробок їх нових модифікацій.

Другу половину XX сторіччя можна знаменувати такими досягненнями у сфері організації бізнесу, як реінжиніринг, управління якістю, порівняльний аналіз, матричне управління, аутсорсинг. Всі вони були спрямовані на формування конкурентних переваг окремих організацій. Паралельно з організаційними досягненнями в бізнесі відбувався розвиток інформаційних технологій, що також було конкурентною перевагою на певному етапі розвитку конкуренції.

Наведені досягнення були певним каталізатором зростання продуктивності праці та збільшення обсягів виробництва до 60-х років XX сторіччя. Збільшення обсягів виробництва змусило фірми шукати по всьому світу більш великі та нові ринки, що викликало бурхливий розвиток міжнародної торгівлі на основі міжнародних угод та створення міжнародних економічних об'єднань. На даному етапі однією з конкурентних переваг фірми стає вмільа державна і регіональна політика, конкуренція набуває форми міжнародної.

Зростання обсягів міжнародної торгівлі призвело до інтенсивної цінової конкуренції. Це, в свою чергу, сприяло переміщенню цілих галузей в країни з низькою заробітною платою. Ціна знову стала важливим критерієм ринкового успіху. Споживачі вперше могли вибирати товари за вартістю, порівнюючи продукцію вироблену в різних країнах. Все це, на думку В. Парето, докорінно змінило підхід до ефективності [6]. Щоб конкурувати за ціною компанії та фірми змушені підвищувати якість. З 70-х років XX сторіччя істотну увагу стали приділяти асортименту товарів. До різноманітності номенклатури товарів прагнули як дрібні та середні компанії, так і гіганти. Вони мали на меті якомога більше й повніше врахувати індивідуальні вимоги кожного покупця. А вони полягали в тому, щоб вироби відрізнялися від товарів конкурентів, тобто були б оригінальними і задовольняли смак покупця. Важливу роль у цьому належить дизайну.

Наступна історична форма розвитку конкуренції — галузева кооперація та міжгалузева інтеграція фірм. Дані процеси були обумовлені поділом економічної діяльності за масштабами: галузі, регіону, країни. Така координація через співпрацю народжує мережу виробників взаємодоповнюючої продукції. Із збільшенням обсягів і темпів міжнародної торгівлі в останній третині XX сторіччя особливу увагу фахівці починають приділяти впливу процесів глобалізації на конкуренцію окремих організацій. У цей період сформувалася міждержавна форма конкуренції, яка виражалася в суперництві окремих країн по забезпеченню сприятливих умов розвитку національного бізнесу та економіки.

При розгляді конкурентних процесів на рівні окремих держав економісти починають користуватися поняттям "конкурентоспроможності", вважаючи його атрибутом таких економічних об'єднань як країни та регіони. Портер М. так визначив конкурентоспроможність на національному рівні: "Національна конкурентоспроможність — це можливість країни у вільних і чесних ринкових умовах виробляти товари та послуги, що відповідають вимогам міжнародних ринків, і одночасно збільшувати реальний дохід своїх громадян" [7]. Конкурентоспроможність на національному рівні, на думку М. Кастель, повинна ґрунтуватися на високому показнику національної продуктивності, і характеризуватися високопродуктивними видами діяльності, які забезпечують високий рівень заробітної плати [1].

Зростаюча залежність економіки, особливо ринку капіталу й валютних ринків, від міжнародної конкуренції робить все більш складним існування національної політики окремої країни. Практично всі країни змушені стежити за тим, як розвиваються їх співпраця і конкуренція з партнерами по міжнародному бізнесу, в той час як темпи розвитку їхнього суспільства і політики не завжди збігаються з економічними змінами. Конкурувати, як зазначав М. Кастель, значить зміцнювати своє становище з метою придбання більшої значущості в процесі переговорів, де всі політичні сили об'єднують стратегію в єдину взаємопов'язану силу [1].

У процесі об'єднання країн в глобальну економічну систему проявляються особливі політичні інтереси кожної держави, які безпосередньо впливають на долю економічної конкуренції національних фірм, що знаходяться на території окремої держави. Нова форма державного втручання в економіку об'єднує в єдину стратегію конкурентоспроможність, продуктивність і технологію. Держава підтримує технологічний розвиток власних галузей і виробничу інфраструктуру, щоб збільшити продуктивність та допомогти своїм фірмам конкурувати на світовому ринку. Одночасно деякі уряди максимально обмежують проникнення зарубіжних компаній на власні ринки, створюючи тим самим конкурентні пе-

реваги окремим галузям в період їх становлення. Результатом такої економічної політики є виникнення й розвиток єдиного світового ринку на основі технологічної, інформаційної, інвестиційної та інших взаємозалежностей країн. Виникає макрорівень, на якому конкурують не тільки фірми, але й держави між собою та фірмами. Масштаб і якість змін призвели до виникнення нової теоретичної парадигми — парадигми загальної конкурентоспроможності, де змагаються між собою господарюючі суб'єкти всіх рівнів — від фірм до держав і союзів держав.

На сьогоднішній день концепція міждержавної конкурентоспроможності, на наш погляд, позбавлена міцного теоретичного фундаменту, що дозволяє однозначно її інтерпретувати. Чи повинна країна, що претендує на провідні позиції за рівнем конкурентоспроможності, мати лідерство у всіх галузях економіки? Або досить лідерства в ключових високотехнологічних галузях? Якщо позитивну відповідь дати на друге питання, то за яким критерієм виділяти ці "ключові" галузі; чи реально очікувати, що яка-небудь країна здатна одночасно підтримувати лідерство у всіх галузях, враховуючи обмеженість ресурсів і технологічний взаємозв'язок країн у сучасному світі?

ВИСНОВОК

Підсумовуючи розвиток історичних форм конкуренції, можна констатувати, що успішна соціально-економічна й господарська діяльність базується на необхідності врахування та дотримання значної кількості певних умов і обмежень, що гомогенізує вплив техніко-економічного паритету. А він виражається в тому, що весь світовий ринок починає споживати приблизно одні й ті ж економічні блага. Відмінностей між розвиненими і країнами, що розвиваються в товарах і послугах стає все менше й менше, тим самим конкуренція гомогенізується по горизонталі. Одночасно відбувається гомогенізація конкуренції і по вертикалі. Всі конкурують з усіма — в число учасників глобальної вертикальної конкуренції включаються окремі люди, фірми, галузі, країни, блоки країн і навіть цілі континенти.

Якщо раніше економічне благополуччя країни базувалося на її природних ресурсах, потім — на трудових, фінансових, підприємницьких та організаційних, то вже в найближчому майбутньому роль цих факторів явно знизиться. Успіх бізнесу тепер безпосередньо пов'язаний з продуктивністю людського розуму. Згідно М. Портера, "тільки інвестиції в людський капітал дають все зростаючу віддачу" [7]. У першій половині ХХ сторіччя людина сприймалася виробником як фактор виробництва, а для продавця він був анонімним споживачем. В останній час люди вимагають до себе все більшої уваги: вони не просто бажають, щоб на них звертали увагу, — вони вимагають, щоб з ними поводитися як з унікальними істотами.

Виробництво й торгівля починають розглядати інтереси споживачів в мікроскоп, а "доступ до таємних скарбів людини" вони все частіше бачать стосовно почуттів і фантазій, емоцій і уяви. Виникає нова форма конкуренції, в якій виробник починає боротися за душу покупця. Оскільки конкурентоспроможність у принципі більше не може будуватися на топічних, інноваційно-технологічних або організаційних перевагах, вона переміщується в галузь "тимчасових емоцій і уяви людини".

Таким чином, до середини ХХ століття сформувався загальне уявлення про сутність конкуренції та її основних рушійних силах, що виразилися у чотирьох класичних моделях: досконалої конкуренції, монополістичної та олігополістичної конкуренції і чистої монополії. Конкуренція була предметом детального вивчення економістів, філософів, соціологів протягом значного періоду часу та залишається та-

ким і сьогодні. Простежуючи розвиток поглядів економістів на конкуренцію можна констатувати, що він відбувався одночасно з розвитком продуктивних сил, виробничих відносин і досягнень науково-технічного прогресу. Основною лінією змін поглядів на конкуренцію, на нашу думку, є гуманізація споживчої свідомості людини, його орієнтація на суспільний добробут.

Література:

1. Кастель М. Информационная эпоха экономики, общество и культура. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 257 с.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос, 2002. — 352 с.
3. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс. — Соч. 2 изд., Т. 26, Ч. 2. — 702 с.
4. Маршалл А. Принципы политической экономии. — М.: Прогресс, 1989. — 340 с.
5. Миль Дж. С. Принципы политической экономии. — М.: Западная литература, 1988. — 260 с.
6. Парето В. Дарвинизм и менеджмент. — М.: Западная литература, 1990. — 324 с.
7. Портер М. Международная конкуренция. — М.: Международные отношения, 1993. — 896 с.
8. Робинсон Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. — М.: Прогресс, 1986. — 471 с.
9. Смит А. Исследование о природе и причине богатства народов. — М.: Экономика, 1999. — 320 с.
10. Чемберлен Э. Теория монополистической конкуренции. — М.: Экономика, 1996. — 351 с.
11. Шумпетер И. А. Капитализм, социализм и демократия. — М.: Наука, 1995. — 357 с.
12. Шумпетер И. А. Теория экономического развития: исследование предпринимательской прибыли, капитала-кредита, процента и цикла конъюнктуры. — М.: Прогресс, 1982, — 455 с.

References:

1. Kastel', M. (2000), Informacionnaja jepoha jekonomiki, obshhestvo i kul'tura [The information age economy, society and culture], GU VShJe, Moscow, Russia.
2. Kejns, Dzh.M. (2002), Obshhaja teorija zanjatosti, procenta i deneg [General theory of employment, interest and money], Geliос, Moscow, Russia.
3. Marks, K. Jengel's, F. Kapital [Capital], 2nd ed.
4. Marshall, A. (1989), Principy politicheskoy jekonomii [Principles of political economy], Progress, Moscow, Russia.
5. Mil', Dzh.S. (1988), Principy politicheskoy jekonomii [Principles of political economy], Zapadnaja literatura, Moscow, Russia.
6. Pareto, P. (1990), Darvinizm i menedzhment [Darwinism and management], Zapadnaja literatura, Moscow, Russia.
7. Porter, M. (1993), Mezhdunarodnaja konkurencija [International competition], Mezhdunarodnye otnoshenija, Moscow, Russia.
8. Robinson, Dzh. (1986), Jekonomicheskaja teorija nesovershennoj konkurencii [Economic theory of imperfect competition], Progress, Moscow, Russia.
9. Smit, A. (1999), Issledovanie o prirode i prichine bogatstva narodov [The study of the nature and cause of the wealth of nations], Jekonomika, Moscow, Russia.
10. Chemberlen, Je. (1996), Teorija monopolisticheskoy konkurencii [Theory of monopolistic competition], Jekonomika, Moscow, Russia.
11. Shumpeter, I.A. (1995), Kapitalizm, socializm i demokratija [Capitalism, socialism and democracy], Nauka, Moscow, Russia.
12. Shumpeter, I.A. (1982), Teorija jekonomicheskogo razvitija: issledovanie predprinimatel'skoj pribyli, kapitala-kredita, procenta i cikla konjunktury [Theory of economic development: a study of business profits, capital, credit, interest and cycle conditions], Progress, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2014 р.